

Sulejman Bakaršić*

SPECIFIČNOST URBANOG FENOMENA BOSNE I HERCEGOVINE

U jugoslovenskoj geografskoj literaturi općenito već eleborirana problematika fenomena urbanizacije u Bosni od turskog doba do danas ovdje se dopunjuje novijim rezultatima historiografskih studija koji govore o veoma velikoj ulozi države u osnivanju urbanih centara u tursko vrijeme. Krajem 19. v. dolazi do osnivanja rudarsko-industrijskih centara i pojačanog razvoja začetnih gradova dok socijalističko doba obilježava osim snažnog porasta gradova još i njihovo preraštanje u razudjena polifunkcionalna središta.

Kasno, tek koncem srednjeg vijeka započeti proces razvoja gradskih naselja i ubrzano nastajanje njihovog velikog broja jedno je od bitnih obilježja urbanog fenomena Bosne i Hercegovine. U našim ranijim radovima o nekim pitanjima te problematike već je bilo govora (1, 2, 3, 4, 5) pa će ovom prilikom ona biti dopunjena novim, s našim ranijim elaboratima podudarnim rezultatima kasnije objavljenih historiografskih studija.

Urbana naselja na prostoru današnje Bosne i Hercegovine datiraju iz poznog srednjeg vijeka. Istina, srednjovjekovni gradovi nisu prvi na ovom tlu gdje su se pojavili još u rimsko doba čiji se razvoj i egzistencija raspadom Rimskog carstva i završio. Srednjovjekovni urbani centri ne oslanjaju se ni hronološki ni lokacijski na rimsku urbanu mrežu.

U arhaičnim i specifičnim, labavo organiziranim rodovskofeudalnim odnosima srednjovjekovne, vrljetnim brdskim reljefom neprivlačne Bosne, i pored činjenice da je ova zemlja bila neposredno zaledje istočnojadranskog primorja i evropsko-prednjoazijske pomorske magistrale, nedovoljno razvijene proizvodne snage nisu davale uslova za razvoj viših oblika privrede, a time i formiranja urbanih naselja. Utvrde (gradovi) i podgradja pojedinih utvrda, starija historijski dokumentovana naselja u srednjovjekovnoj Bosni i pored svojih neke vrste centralnih funkcija kao središta župa i sjela feudalnih gospodara daleko su bila od obilježja pravih centralnih naselja. Na to nas upućuje tvrdnja da se »Tokom prve polovine i sredinom XIV vijeka ne može... u ovom podgradjima ustanoviti prisustvo trgovaca niti uopšte ma kakvi oblici trgovinske razmjene ili druge privredne aktivnosti koji bi doprinjeli obrazovanju lokalnog trga. Za nastanak gradskih naselja daleko su značajniji novi ekonomski procesi koje je sa sobom donio razvoj rudarstva« (6,30—31). Naime, tek od sredine 14 vijeka, u povezanosti s pojačanim razvojem evropske privrede i konjunktura metala na njenom tržištu dolazi do stvaranja osnovnih uslova za nastanak gradskih naselja u srednjovjekovnoj Bosni. Uopće, rudarstvo je odigralo jednu od značajnijih uloga u ekonomskom, političkom i kulturnom razvoju srednjovjekovne Bosne (7,263). Ono što je u srednjovjekovnim ur-

* Dr., prof., Geografski inštitut, Prirodno matematički fakultet, Vojvode Putnika 43, 71000 Sarajevo, glej izveček na koncu zbornika.

banim centrima dosada poznato govori da ih nije bilo mnogo i da su najrazvijenija nastala uz rudnike ili s njima u vezi u blizini njih. Ostala gradska naselja prvenstveno razvojem izvozne trgovine, kojoj su bili namijenjeni svi rudarski proizvodi, izrastaju duž prirodnih i jadranskom primorju usmjerenih saobraćajnica kao regionalna saobraćajno-trgovinska središta u kojima su se skupljali viškovi na aktiviranom evropskom tržištu traženih i ostalih sirovina, primjerice kože i voska, kojima je agrarna stočarska Bosna obilovala. Izraz nedovoljno razvijenih proizvodnih snaga srednjovjekovne Bosne, izuzev unekoliko rudarske gradove, to su bila mahom mala, od skupina drvenih kuća sa skladištima i dućanima sastavljena i u rijetkoj urbanoj mreži hijerarhijski nediferencirana monofunkcionalna saobraćajno-trgovinska, a malo ili nikako proizvodjačka središta s pretežno jednosmernom trgovinskom razmjenom, neuporedivo većim obimom izvoza sirovina, na prvom mjestvu metala i nekih ruda, a zatim proizvode stočarstva nad uvozom preradjevina i što je za ocjenu njihovog tipa centralnih naselja značajno u dubrovačkim i izvorima ostalih primorskih gradova zvanih trg, forum, mercatum.

Medjutim u temeljito izmijenjenim okolnostima političko ekonomske i kulturno civilizacijske strukture turskog razdoblja dolazi do veoma ubrzanog i sveobuhvatnog osnivanja novih i razvoja zatečenih urbanih središta. Njihov broj se utrostručio. Intenzivirana urbanizacija posljedica je kompleksnog djelovanja brojnih faktora kao razudjenijih privrednih, upravno-političkih i kulturnih djelatnosti u čvrsto organizovanom turskom feudalnom sistemu te istaknutog geografskog i strateškog položaja Bosne i Hercegovine u teritorijalnom sklopu osmanskih država. Važan faktor u tome bila je i snažna islamizacija kada je, kako je to u novije vrijeme utvrđeno (8,46), u prvoj polovici 17. vijeka više od dvije trećine bosanskog stanovništva bilo muslimansko.

Okolnost da se u vrijeme turskog osvajanja stanje u Bosni razlikovalo od onoga u ostalim našim zemljama znatno je olakšalo potpunije uključivanje njene tadašnje u društveno-ekonomsku i političku strukturu Osmanskog carstva (8,43). U odnosu na feudalni sistem srednjovjekovne Bosne gdje su feudalni posjedi bili više porodična, a manje individualna svojina, turski feudalni sistem obilježava njegova čvrsta pravna i na principu državnog vlasništva zemlje zasnovana organizovanost čime se je stvarala društveno ekonomska stabilnost agrarne proizvodnje, a time i gradskih privrednih djelatnosti. Svjesna važnosti urbanih naselja u održavanju državnog organizma turska vlast je na najrazličitije načine favorizirala njihov razvoj stvarajući od njih upravna strateška, ekonomska i ideološka, ukratko svoja državotvorna uporišta. Do istih stavova na osnovu bogatog faktografskog materijala neovisno se došlo i u novijim historiografskim studijama u kojima se kao osnovna misao ističe da je razvoj urbanih naselja za turskog doba bio rezultat smišljene državne politike, preciznije, direktnog naredjenja centralne vlasti (9,10). U ovim radovima posebno se naglašava uloga države, vakufa (zaklada) i muafijeta (oprost a od državnih i feudalnih obaveza) u razvitku gradskih naselja u Bosni u 16. vijeku. Tu se između ostalog ističe da su vakufski objekti razne namjene u kojima je usredotočen sav vjersko prosvjetni, kulturni i privredni život muslimana činili urbane kosture svih gradova i da je logično, da se Osmanska država, kao islamsko-teokratska, u procesu osnivanja gradova aktivno angažovala, jer su gradovi predstavljali oslonac države ne samo zato što su u njima bili skoncentrisani svi organi državne vlasti nego i zato što su oni razvijani na zanatskoj privredi, predstavljali i prve radionice za vojsku, (10,133-134). Iz podataka turskih popisnih deftera iz XV-XVI vijeka i zakladnica (vakufnama) prvih džamija vidi se da je nastanak gradova u Bosni, odnosno, podizanje prvih džamija bilo mnogo više rezultat smišljene državne politike, uslovljene vojno-upravnim, sa-

obračajnim, strategijskim, privrednim i drugim državnim potebama nego što je to bilo prosto realizovanje slobodne volje konkretnog zakladnika, odnosno vakufa, kojima je inače u islamskom svijetu prepušten najveći dio brige o vjerskim, prosvjetnim, kulturnim i socijalnim potrebama (10,134). Iz tih izvora i iz naziva »carska džamija« ili naziva džamije po imenu sultana vidi se da prve džamije u Bosni nisu podizane kao vakufi pojedinih sultana nego po neposrednom naredjenju samih sultana i iz državnih sredstava, da su to stvarno bile državne džamije i da su svi službenici carskih džamija bili državni službenici (10,134-137). Carske tj. državne džamije bile su podignute tako u Sarajevu, Zvorniku, Foči, Rogatici, Višegradu, Srebrenici, Travniku, Pruscu, Prozoru, Knežini, Doboju, Jajcu, Banjaluci, Tuzli, Bijeljini, Gradiškoj, Komengradu, Oborcima (kod Donjeg Vakufa) Glamoču, Drnišu, Dabranu, Kulen Vakufu (10,135).

I znatan broj ostalih gradskih naselja u kojima prve džamije nisu bile carske (državne) nego vakufske institucije pojedinaca bila su osnivana zbog državnih potreba po naredjenju centralnih vlasti. Primjer za to je defter bosanskog sandžaka s početka 18 vijeka u kojem je doslovno zabilježeno: Kasaba Glasinac, utemeljena na osnovu sultanske zapovjedi (10,138). Najčešće su tu bili manji i osrednji gradovi na važnijim putevima kao privredna, vjerska, školska i saobraćajna središta s odgovarajućim objektima: dućanima, odnosno, čaršijom, školom, (mektebom), hanom ili karavansarajem te institucijom sedmičnog pazara (10,138). U novijoj historiografskoj literaturi je konstatovano da se od strane turskih vlasti posticao razvoj gradskih naselja također i davanjem privilegija njihovom stanovništvu za koje se smatra da su bili jedan od najznačajnijih faktora urbanizacije Bosne. U tim studijama se konstatuje, da je muslimanski dio žitelja grada, a ono je tu činilo ogromnu većinu, bilo oslobođeno osnovnog rajinskog poreza resmi-čifta, a obično još i nekih državnih nameta, a ako je to gradsko stanovništvo vršilo i neku drugu i koliko važnu službu bilo je oslobođeno i nekih drugih poreskih obaveza (9). U njima se opravdano ističe da su »Te privilegije, bez sumnje, značajan stimulans i podstrek za rajinsko muslimansko stanovništvo da se doseli u grad, naročito za seoske zanatlije a i za drugo...« (9,67) kao i činjenica da se gradsko stanovništvo bez teškoća moglo seliti iz jednog grada u drugi« čime ... se muslimanska gradska stanovništva u cjelini, po svom pravnom položaju, postavljalo kao jedan red napram ostalih povlaštenih rajinskih redova« (9,67).

Istaknute uloge urbanih naselja u strukturi vojno feudalnog sistema Osman-skog carstva ogleda se isto tako i u njihovom od strane državnih vlasti odredjenom statusu i funkciji i njihovoj gustoj mreži hijerarhijski izdiferenciranih naselja koja se na osnovu brojne izvorne i literaturne gradje dosta lako mogu razvrstati na pazare, palanke, kasabe i šehere. Upravo zbog toga bogatstva gradje nije bilo mjesta u geografskoj literaturi izrečenim sumnjama da se »Izdvajanje velikih regionalnih centara — šelira prema manjim kasabama ne može... na osnovu postojećih izvora, nažalost, provesti s većom sigurnošću«, da se »Zanimljiv pokušaj utvrđivanja karaktera kasabe kao manjeg centra N. Mastilo (N. Mastilo, Kasaba kao vrsta naselja, geografski pregled, III, Sarajevo 1959, ukazuje na teškoće u spoznaji jasne distikcije naših kasaba međjusobno, a osobito na šehere« te da je »otvoreno pitanje... malih centara pazara i palanki u odnosu na kasabe« (11,362) Status pazara i kasabe obično se sticao administrativnom odlukom, u slučaju kasabe carskih fermanom (9,62) dok je u službenim aktima i ostalim izvorima naznačena i tako verifikovana hijarhijska kategorija šehira proisticala iz brojnosti i razvijenosti njihovih funkcija, a palanaka z njihove vojne, utvrdom izražene funkcije.

Razvoj hijerarhijskog reda započinjao je kasabom. Kasabe su manja gradska naselja koja su za sticanje svog statusa grada morale ispunjavati slijedeće minimalne uslove: da ima stalno nastanjeno muslimansko stanovništvo organizovano u najmanjem jednoj većoj makoli (četvrti), najmanje jednu džamiju u kojoj se obavlja pet dnevnih molitava kao i glavne molitve petkom i bajramom, to jest, džamiju u kojoj se održava propovijed, spominje ime vladajućeg sultana i čini molitva u njegovo ime za razliku od manjih bogomolja — mesdžida u kojima nisu obavljene glavne molitve te da ima trg, to jest čaršiju sa dućanima i instiluciju sedmičnog sajma-pazara (10,134). Uzgred napomenimo, iz ove činjenice je očito da institucija džamije nije imala samo vjersku već i praktičnu funkciju i da je u muslimanskom društvu pa tako i na našem tlu u doba njegove dominacije imala prvorazrednu državotvornu ulogu. Po hijerarhijskom redu kasabama su slične palanke, manja ili veća brvnima, pleterom i zemljanim nasipima i jarcima utvrđenja naselja, dakle, centri s svojom funkcijom kao glavnom ili početnom kojih je u Bosni u XVIII vijeku bilo nekoliko. U gustoj mreži gradskih naselja za turskog razdoblja kasabe su bile daleko najbrojniji centri zbog čega bi ih ovdje bilo teško sve navesti. U društvenoj sredini veoma razudjenih djelatnosti, ekonomskih vonjo-strategijskih, kulturnih, primjetan broj kasaba svojim akumuliziranim funkcijama brzo je izrastao u šehire regionalne centre višeg hijerarhijskog stupnja kao Sarajevo, Foča, Zvornik, Tuzla, Travnik, Mostar, Livno.

Uključivanje Bosne i Hercegovine u evropski organiziranu i industrijsku Austrougarsku monarhiju predstavlja prekretnicu u razvoju urbanih centara. Uvođenje novih i umnoženih upravno-političkih institucija, stacioniranje jakih i gusto raspoređenih vojnih posada, a ponajviše pak snažnog zamaha već odavno zamrle privrede izraženog u aktiviranju novih i savremeno organiziranih ekonomskih djelatnosti, na prvom mjestu drveno preradivačke i rudarske industrije i izgradnje željezničkih pruga i guste mreže ceste intenzivirao je funkcionalni, populacijski i urbanistički razvoj starih i veoma brojnih gradova kao i nastanak novih centara uz rudnike uglja (Breza, Kakanj, Ugljevik, Kreka) onda uz pogone drveno preradivačke i druge industrije (Zavidovići, Drvar, Teslić, Lukavac, Simin han) te posebno centara polifunkcionalnog obilježja i trgovišta uz novoizgradjene ceste i željezničke pruge (Ostrožac, Jablanica, Čapljina, Kalinovik, Trnovo, Han Pijesak, Bosansko Grahovo, Široki Brijeg (Lištica), Posušje). Tendencije ovakvog procesa razvoja gradova postavljene su takodjer i u međuratnom razdoblju, no u usporenoj dinamici ekonomskih kretanja zapostavljene Bosne i Hercegovine, primjetno laganijim hodom.

S naglim i svestranim razvojem na prvom mjestvu industrijskih, a zatim tercijarnih djelatnosti u socijalističkom razdoblju proces urbanizacije u svim svojim manifestacijama veoma se intenzivirao. U zadnje vrijeme je pospješen široko sproveden izgradnjom modernih saobraćajnica. Mali i srednji centri ograničenih funkcija, a isto tako znatan broj seoskih naselja prerastaju u polifunkcionalna, industrijska upravna i što je za nezadovoljavajuće prosvjetne prilike Bosne i Hercegovine izvanredno značajno, u školska i po prvi put univerzitetska, a i isto tako po prvi put i zdravstvena središta. U punom skladu s takvim i dotad nezabilježnim narastanjem gradova stoji i osnivanje novih urbanih centara (Novi Travnik, Ilijaš, Banovići). Snažni procesi urbanizacije ogledaju se u nastanku i koncentraciji oko željezničkih stanica i duž cestovnih saobraćajnica po tipu nedefiniranih i komunalnom infrastrukturom neopremljenih nasebinskih traka s kaotično razmještenim, isključivo individualnim stambenim objektima, naročito u rudarskim i industrijskim područjima, primjerice duž saobraćajnica dolinom Bosne od Sarajeva do Zenice, dolinom Lašve od Travnika do Viteza, dolinom Jale i sred-

nje Spreče, duž magistralne ceste između Banja Luke i Bosanske Gradiške. Posebno je izražena pojava svugdje oko najvećih gradova zaseoka ili na ledini izraslih prigradskih naselja kao i divljih gradskih periferijskih četvrti ne izuzimajući tu ni republičku metropolu Sarajevo s nekih 15 kvadratnih kilometara velikim prstenom potpuno neplanski izgrađenih perifernih četvrti gradjenih bez osnovnih gradskih infrastrukturnih objekata, kanalizacije i ulica.

LITERATURA

1. Sulejman Bakaršić: Pojava i uzroci urbanizacije u Bosni i Hercegovini, V kongres geografa FNRJ, Cetinje 1959.
2. Sulejman Bakaršić: O nekim čimbenicima urbanizacije u Bosni i Hercegovini u turističkom razdoblju, Geografski obzornik, Leto VIII, številka 1, Ljubljana 1961.
3. Dr. Sulejman Bakaršić: O nekim društvenim faktorima u izgledu i teritorijalnom razvoju bosansko hercegovačkih gradskih naselja, Zbornik VI. kongresa geografa FLRJ, Ljubljana 1962.
4. Sulejman Bakaršić: Još jednom o procesu urbanizacije za turskog doba u Bosni i Hercegovini, Geografski pregled XIV—XV/1970-71, Sarajevo, 1973.
5. Sulejman Bakaršić: Povodom jednog »povoda«. Geografski pregled XX/1976, Sarajevo 1976.
6. Desanka Kovačević-Kojić: Gradska naselja srednjeevropske bosanske države, J. P. »Veselin Masleša«, Sarajevo 1978.
7. Dr. Desanka Kovačević-Kojić: Uloga rudarstva u privrednom razvoju gradskih naselja Srbije i Bosne tokom prve polovine XV vijeka Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, God. XVII, Sarajevo 1970.
8. Avdo Sućeska: Neke specifičnosti istorije Bosne pod Turcima, Prilozi god. IV, br. 4, Institut za istoriju radničkog pokreta, Sarajevo 1968.
9. Adem Handžić: Značaj mauifljeta u razvoju gradskih naselja u Bosni u XVI vijeku, Jugoslovenski istorijski časopis, 1—2/1974, Beograd 1974.
10. Adem Handžić: O formiranju nekih gradskih naselja u Bosni u XVI stoljeću, Prilozi za orijentalnu filologiju Sv. XXV/1975, Orijentalni institut u Sarajevu., Sarajevo 1977.
11. Veljko Roglić: Historijsko-geografska problematika urbane mreže Jugoslavije u odnosu na osobine njenog suvremenog razvoja, Cvijićev zbornik, Srpska akademija nauka i umetnosti, Odeljenje prirodno-matematičkih nauka, Beograd 1938.

Sulejman Bakaršić

BESONDERHEITEN DES URBANEN PHÄNOMENS VON BOSNIEN UND DER HERZEGOWINA

Eines der wesentlichen Merkmale des urbanen Phänomens in Bosnien und der Herzegowina sind die erst mit dem Spätmittelalter einsetzenden Prozesse der Gründung und Entwicklung städtischer Siedlungen, sowie die starken Verstärkungen zur Zeit der Türkenherrschaft. Unter den Gegebenheiten der nichtentfalteten Wirtschaft des mittelalterlichen Bosniens entwickelten sich nur kleine Markzentren. Aufgrund der Konjunktur des Metalls auf dem damaligen europäischen Markt entstanden etliche Städte bei Bergwerken, die in den historischen Quellen als Markt, Forum, Mercatum genannt werden. Allgemein spielte der Bergbau eine der bedeutendsten Rollen in der wirtschaftlichen, politischen und kulturellen Entwicklung des mittelalterlichen Bosniens. In den, von Grund auf veränderten politischen, militärisch-strategischen, ökonomischen und kulturellen Gegebenheiten des türkischen Zeitraumes, kommt es zu einer beschleunigten Entwicklung der Städte,

indem sich ihre Zahl verdreifacht, was unter anderem die Folge der auf Eroberung gerichteten Bedürfnisse des osmanischen Reiches und seiner orientalisch-islamischen Kultur war.

Indem sich die türkischen Behörden der Bedeutung städtischer Siedlungen für die Erstärkung des Staatsorganismus bewußt waren, förderten sie deren Entwicklung auf die mannigfachste Weise. Neuere historiographische Studien betonen ebenfalls, daß die verstärkte Entwicklung der Städte in der Türkenzeit das Resultat einer gezielten Staatspolitik, genauer gesagt, einer unmittelbaren Anordnung staatlicher Organe gewesen sei, was organisatorisch, technisch und finanziell größtenteils mit Hilfe von Stiftungen (Vakufen) verwirklicht wurde.

Aus der Bezeichnung »carska džamija« (= Kaisermoschee), oder der Bezeichnung nach dem Namen des Sultans, ersieht man, daß die ersten Moscheen in Bosnien auf unmittelbare Verfügung der Sultane selbst oder aus Mitteln der Staatskasse errichtet worden sind. Dafür, daß dies auch wirklich staatliche Moscheen gewesen sind, spricht auch noch die Tatsache, daß alle, an solchen kaiserlichen Moscheen Tätigen, Staatsbeamte waren. Auch eine wesentliche Zahl der übrigen Städte, in denen die ersten Moscheen keine kaiserlichen bzw. keine staatlichen waren, ist auf Geheiß centraler Behörden gegründet worden.

Die hervorragende Rolle städtischer Ansiedlungen im Leben des großen Osmanenreiches spiegelt sich weiterhin auch in einem dichten Netz hierarchisch dokumentiert differenzierter Zentren wie PALANKA, KASABA und ŠEHIR wieder.

KASABE sind kleinere städtische Siedlungen, die zur Erwerbung ihres Stadtstatus folgende minimale Bedingungen erfüllen mußten: eine seßhafte mohammedanische Bevölkerung in mindestens einem größeren Stadtviertel, wenigstens eine Moschee, in der alle 5 Gebete im Laufe des Tages sowie die Hauptgebete an Freitagen und während des größten islamischen Festtags, dem Bairam, verrichtet würden, d. h. eine Moschee, in der eine Predigt gehalten, der Name des herrschenden Sultans erwähnt und Gebete in seinem Namen verrichtet würden-zum Unterschied von kleineren Bethäusern, in denen man die Hauptgebete nicht betete. Des weiteren mußten die sog. Kasabe über einen Markt mit Verkaufsläden und die Institution des Wochenmarktes verfügen. Daraus wird offenbar, daß die Moschee nicht nur religiöse, sondern auch eine betonte staatsbildende Funktion in der islamischen Welt hatte.

PALANKE sind gewöhnlich kleinere, durch Pfähle, Erdwälle und Gräben befestigte Siedlungen, also Siedlungen mit vorherrschend militärischer Funktion, während ŠEHIRI große Städte und gewöhnlich regionale Zentren waren.

Durch die erst nach der österreichisch-ungarischen Okkupation des Landes begonnene Industrialisierung und überhaupt die Einbeziehung in den europäischen Zivilisationskreis wird die Gründung neuer kleinerer Stadtsiedlungen in der Nähe von Bergwerken und Fabriken sowie längs neuangelegten Eisenbahnlinien und Straßen hervorgerufen. Diese Tendenzen fanden in oder Zeit zwischen beiden Weltkriegen, jedoch wesentlich verlangsamt, ihre Fortsetzung. Mit der allseitigen Entwicklung industrieller und zahlreicher tertiären Tätigkeiten im sozialistischen Zeitraum nimmt die Verstädterung außerordentlich zu. Die vorhandenen Städte und auch eine merkliche Zahl von Dorfsiedlungen werden zu polyfunktionalen Mittelpunkten. Es entstehen, in erster Linie Industriestädte, aufstrebend. Ein besonders wichtiger Ausdruck der Urbanisierung ist die Entstehung kleiner Satellitensiedlungen und ohne Plan gebauter peripherer Viertel um größere Stadtzentren.